

УДК 378.014.3:342.733.001.37

АКАДЕМІЧНІ СВОБОДИ У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ЕВОЛЮЦІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН

Дмитро Герцюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, 79000 Львів, Україна*

Розглянуто сутність поняття “академічна свобода”, проаналізовано етапи розвитку ідеї академічної свободи в еволюції університетської освіти. Акцентовано на змісті головних документів, що визначають підходи та критерії прав і свобод членів академічної спільноти.

Ключові слова: автономія, свобода викладання, викладач, студент, наукова діяльність, право вибору, концепція відповідальності

Початок ХХІ століття з новою силою актуалізував тему освіти. В умовах глобалізаційних процесів, трансформації суспільних систем, переходу до інноваційних моделей господарювання освіта стає одним із важливих чинників міжнародного позиціонування, чинником забезпечення стабільного і поступального розвитку країни. Ці обставини зумовлюють сьогодні гостру необхідність здійснення системних, ринковозорієнтованих перетворень в освітній галузі з метою підвищення якості надання освітніх послуг, широкого впровадження сучасних інформаційних технологій навчання, забезпечення індивідуалізації й лібералізації навчального процесу, формування високого статусу і професійного рівня викладацького складу.

З огляду на це актуалізується проблема надання певних прав і свобод, створення відповідних умов членам академічної спільноти (викладачам, студентам, науковцям) здійснювати свої функції, реалізовувати свої академічні потреби. Це проблема не сьогоднішнього дня, вона червоною ниткою проходить через всю історію вищої освіти, неодноразово ставала предметом обговорення, наукових дискусій. Погляди на з'ясування сутності академічних свобод знаходимо у працях істориків, філософів, дослідників університетської освіти, які в ту чи іншу добу концептуально підходили до означення основоположних принципів академічного життя (В. Гумбольдт, Дж. Ньюмен, Х. Ортега-і-Гассет, К. Ясперс та ін.).

Нове наукове забарвлення проблема знайшла в сучасних дослідженнях, зокрема в контексті розгортання інтеграційних процесів в освіті і, особливо, реалізації на європейському континенті принципів Болонської декларації (Я. Болюбаш, Н. Демяненко, М. Зубрицька, К. Корсак, В. Огнев'юк та ін.).

Ставимо за мету з'ясувати сутність поняття академічна свобода, проаналізувати еволюцію поглядів на проблему в історичній ретроспективі, окреслити місце академічних свобод у системі цінностей університетської освіти сьогодення.

З огляду на багатоаспектність поняття академічна свобода є чимало його визначень і дефінітивних тлумачень. Якщо узагальнити наявні пояснення терміна в енциклопедичних словниках, законодавчих актах, програмних документах, міжнародних деклараціях тощо, то можна під спільний знаменник поставити такі сторони, позиції, що характеризують загалом сутність академічних свобод. Академічна свобода (Academic freedom) означає:

- свободу членів академічного співтовариства, кожного зокрема чи всіх разом, у прагненні до розвитку і передачі знань через дослідження, викладання, творчу діяльність;
- утримання з боку владних структур від використання системи освіти як інструменту для пропаганди;
- забезпечення викладацькому складу і студентам усіх вищих навчальних закладів умов для автономії і свободи викладання, навчання і дослідницької діяльності без зовнішнього втручання;
- відкритий доступ до інформації про суспільні справи і справи своєї установи, можливість обмінюватися інформацією зі своїми колегами у своїй країні і за кордоном.

Отже, академічна свобода охоплює в себе передусім такі елементи, як свободу викладання, свободу проведення наукових досліджень, свободу навчання. Вона тісно пов'язана з автономією навчального закладу, яка символізує його самостійність, незалежність у процесі реалізації навчального процесу, науковій, фінансовій, господарській діяльності, підборі кадрів тощо. Академічна свобода – це свобода, яку надає суспільство членам академічної спільноти для того, щоб уможливити виконання, покладених на них завдань, тобто своєрідний дозвіл університетові виконувати свій обов'язок перед суспільством.

Витоки академічних свобод як університетської традиції сягають доби середньовіччя і характеризують одну із сторін функціонування перших європейських університетів. Відомо, що засновані у XII–XIII ст. університети в Італії, Франції, Англії як об'єднання, корпорації тих, хто вчить, і тих хто, навчається, широко сповідували демократичні принципи академічного життя. Це стосувалося, зокрема, наявності різних привілеїв, автономічних прав, прав громадянського чи церковного захисту, питань управління навчальними закладами та інше. Водночас, зважаючи на прагнення церкви монополізувати суспільну думку, підпорядкувати освітньо-інтелектуальне життя церковним доктринам, вести мову про довершеність академічних свобод не доводиться.

Нове озвучення концепції академічних прав і свобод в історії університетської освіти датується кінцем ХУІІ ст. і пов'язане з іменами англійських філософів Джона Локка і Томаса Хобса. Їхні погляди щодо необхідності відмови на обмеження в царині наукових досліджень і дотримання загальних підходів у навчанні, вільному від всяких застережень, проклали шлях до академічної свободи у сучасному розумінні.

Практичне втілення засад академічної свободи наприкінці ХУІІ – на початку ХУІІІ ст. продемонстрували німецькі університети в Галле (1694) і Геттінгені (1731), які стали першими європейськими навчальними закладами епохи Просвітництва нового типу, прототипами сучасного університету, із наданням широких можливостей на викладання і проведення наукової роботи. Саме завдяки інноватиці цих університетів у Німеччині до кінця ХУІІІ ст. усталився принцип єдності наукового дослідження і викладання всередині самостійного, який хоч і користувався державною підтримкою, але вільного від тиску зовнішніх сил, самоврядного університету.

Позиції Німеччини як лідера академічної свободи у ХІХ ст. міцно закріпив Берлінський університет, який був заснований 1810 року і став моделлю німецького університету на наступні два століття. Ця модель була названа університетом Гумбольдта, оскільки вихідні позиції щодо його структури і завдань були обґрунтовані німецьким реформатором Вільгельмом фон Гумбольдтом. Він розробив проект університету як осередку незалежного пошуку знань. Дослідження й викладання повинні були створити тут єдине ціле, тобто викладати студентам могли лише ті професори, які активно займалися науково-пошуковою роботою.

Головна ідея Гумбольдта полягала у необхідності демонстрації самого процесу здобуття нового знання і навчання студентів, взяття до уваги фундаментальних законів науки у процесі власної пізнавальної діяльності. Університетський професор у концепції Гумбольдта, на відміну від схоластичного підходу до викладання, де істина вже є відомою і його завдання – передати її в готовому вигляді своїм учням, буде своєю візією на тому, що істину можна і необхідно шукати, а своє призначення вбачає в тому, щоб спонукати до цього своїх підлеглих, зробити їх рівноправними партнерами процесу пізнання. На його думку, в центрі університетської освіти має бути безпосередня участь студентів у наукових дослідженнях. Свободу в науці розглядають передусім як свободу висловлювати свої думки, обирати предмет навчання і напрям наукового дослідження відповідно до своїх інтересів. Тоді замість жорстокого контролю і регламентації буде утверджуватиметься пріоритет живого, невимушеного спілкування професорів і студентів [2]. Гумбольдтівський принцип трьох свобод – викладання, навчання і дослідження – вже два століття поспіль спонукає академічний світ до глибокого осмислення, його концепція з тими чи іншими

модифікаціями у ХХ ст. була зреалізована у провідних університетах Європи і США.

У цьому контексті доречно пригадати, що ідеї Гумбольдта у ХХ ст. переконливо розвинув відомий німецький філософ Карл Ясперс, перу якого належить фундаментальна праця “Ідея університету”, вперше видана у 1923 році і перевидана у 1946 і 1961 роках. Університет зводить разом людей, які досліджують наукове пізнання і живуть духовним життям, університет – це місце, де без жодних застережень шукають істину в будь-якому сенсі. Завдання університету триєдині – дослідження, передача знань (освіта) і культура. Ці думки вченого актуально “вписуються” у новітній дискурс місії університету як дослідницької, гуманістично зорієнтованої інституції [4, с. 81].

Загалом, незважаючи на наявність яскравих зразків для здійснення демократичних змін в університетському середовищі, як власне модель Гумбольдта, Ясперса, інших концептуальних підходів в еволюції університетської ідеї, така засаднича вартість вищої освіти, як академічні свободи далеко не завжди отримувала однозначну підтримку і належне поцінування. Мало того, з огляду на різні суспільно-політичні обставини, ідеологічний контекст відбувалося суттєве їхнє послаблення, а то й намагання їх остаточно ліквідувати, що знаменувало сходження того чи іншого суспільства до авторитаризму і тоталітаризму. Скажімо, у Німеччині, у період Третього рейху, традиційна для німецьких університетів самоврядність була скасована, колишні гуманістичні ідеали вищої освіти були замінені політико-расовими інститутами, що нав’язували мілітаризм й територіальну експансію. Усі професори і викладачі були зобов’язані скорегувати свої лекції відповідно до ідеології націонал-соціалізму. Не винятком стала й Італія, де викладачів змушували клястися на вірність фашистському режимові. Окремої розмови про значні відхилення від принципів академічних свобод заслуговує й ситуація у системі вищої освіти в колишньому СРСР, де виразно виявилися підпорядкованість змісту викладання майже у всіх галузях знань засадам комуністичної ідеології, жорсткий адміністративно-партійний контроль щодо діяльності викладацького корпусу та інше.

Як бачимо, ХХ століття зумовило, з одного боку, широку дискусію щодо концептуального осмислення основоположних принципів функціонування університетського середовища, як одного із найважливіших інтелектуальних ресурсів суспільства, з іншого, засвідчило про вразливість таких його наріжних стовпів, як автономічні права й академічні свободи перед адміністративними, ідеологічно-політичними утисками, спробами применшити, знівелювати ці одвічні вартості вищої освіти.

Цілком очевидно, що ці тенденції не могли залишати академічну спільноту байдужою. Назривала необхідність у контексті нових суспільно-політичних і соціогуманітарних реалій другої половини ХХ ст., проведення системних освітніх реформ у багатьох країнах світу, розгортання активних процесів інтернаціоналізації й міжнародної кооперації у галузі вищої освіти нагадати Європі про історичну місію університетів, актуалізувати вікові цінності та традиції університетської освіти.

Ініціатива у вирішенні цього питання належить Болонському університету. За рік до свого 900-літнього ювілею керівництво найстарішого в Європі вищого навчального закладу ініціювало створення спеціального комітету з представників провідних університетів Європи з метою розробки проекту своєрідної конституції європейських університетів. Підготовлений і підписаний у вересні 1988 року під час урочистостей з нагоди ювілейної дати заснування університету ректорами 430 класичних університетів документ під назвою Велика Хартія університетів (Magna Charta Universitatum) ознаменував собою нову сторінку в еволюції університетської ідеї, знакову подію в утвердженні принципів автономності й академічних свобод.

Університети-засновники Хартії намагалися не просто підтвердити свою приналежність до академічної спільноти, а передусім задекларувати підтримку процесам демократичних змін в європейській освіті, схвалити інтеграційні спрямування, що ставлять за мету творити спільну Європу знань, ліквідувати бар'єри і кордони між народами. У Хартії зазначено про особливу роль університетів у сучасному світі як центрів культури, знання і наукових досліджень. Значимими для здійснення університетами своєї місії є такі положення Хартії:

- автономія університетів, свобода в дослідницькій і викладацькій діяльності;
- університет є самостійною установою, яка створює, вивчає, оцінює і передає культуру за допомогою досліджень і навчання;
- дослідницька і викладацька діяльність повинна бути морально й інтелектуально незалежною від будь-якої політичної й економічної влади;
- навчання має відповідати вимогам суспільства і досягненням у науковому знанні;
- для забезпечення свободи у дослідженнях і викладанні всім членам університетської спільноти мають бути надані необхідні засоби для її реалізації, а набір викладачів і визначення їхнього статусу повинні відбуватися відповідно до принципу невід'ємності дослідницької діяльності від викладацької;

- кожен університет повинен гарантувати своїм студентам дотримання свобод і умов, за яких вони могли б досягти своїх цілей у культурі й освіті [3, с. 204-207].

У 2001 році за ініціативою Болонського університету і Європейської асоціації університетів була заснована Наглядова рада Великої Хартії. Головне її призначення – здійснення моніторингу впровадження у життя головних принципів Хартії, аналіз рівня дотримання університетської автономії і академічної свободи в Європі, координація зв'язків з усіма організаціями, які формують освітню політику, передусім з Радою Європи, відповідними комісіями Європейського Союзу тощо.

Вихідні положення Великої Хартії університетів були закріплені у Лімській декларації академічної свободи та інституційної автономії вищих навчальних закладів, яку 1988 р. прийняла Міжнародна неурядова організація “Всесвітня університетська служба” (ВУС). Її поява була зумовлена потребою подальшого напрацювання і офіційного закріплення базових підходів щодо визнання принципів автономії і академічних свобод. У передмові до декларації, зокрема, акцентовано, що, незважаючи на велику кількість міжнародних документів, діяльність різних організацій у сфері прав людини загалом, простір вищої освіти значною мірою залишається незахищеним від посягань на академічні права і свободи освітян і науковців, простежується тривожна тенденція до того, щоб підірвати, обмежити або придушити академічну свободу вищих навчальних закладів [1, с. 12–15].

Задум Декларації виник на симпозиумі ВУС у французькому місті Нанті (1984), де спеціально створена комісія розпочала окрему програму під назвою “Академічна солідарність і співробітництво”. Перший проект Декларації був підготовлений у січні 1987 року і запропонований на обговорення і консультації з міжнародною мережею національних комісій ВУС, а також був розісланий до понад 50 спеціальних організацій для коментарів. Кінцевий варіант Декларації розглянули та затвердили Міжнародні загальні збори ВУС.

Важливим досягненням цього документа є ознайомлення академічної спільноти з детальнішим означенням сутності головних академічних принципів, що, на думку розробників Декларації, зможе прокласти шлях до кращого розуміння, ширшої дискусії та активнішої діяльності, спрямованих на захист академічної свободи та автономії вищих навчальних закладів.

Академічну свободу у Декларації трактовано, передусім як свободу членів академічної спільноти (індивідуальна чи колективна) у здійсненні, розвитку та передаванні знань шляхом наукових досліджень, викладання і навчання, дискусій і обговорення, документування тощо без будь якого втручання чи цензурування з боку державних чи недержавних інституцій, політичних партій, релігійних організацій.

Якісною характеристикою академічних свобод, поданих у Декларації, є право членів академічної спільноти виконувати свої функції без будь-якої дискримінації і побоювань за можливі утиски з боку держави чи іншої інститутуції. Свобода викладання і проведення наукових досліджень, можливість вільно повідомляти про їхні результати і публікувати їх без цензури, свобода навчання для студентів, зокрема право вибирати напрям підготовки із запропонованих дисциплін, і право на офіційне підтвердження здобутих знань, право членів академічної спільноти вільно підтримувати освітні і наукові зв'язки із колегами з будь-якої країни, створювати свої професійні асоціації й організації для захисту своїх інтересів, право на участь в управлінні академічними й адміністративними справами. Ці та інші положення Декларації підтверджують її спрямованість на розуміння академічної свободи в дусі освітнього лібералізму, необхідність її дотримання як умови реалізації загалом місії університету.

Звернемо увагу ще на один документ, який детально регламентує академічні свободи. Йдеться про так звану “Рекомендацію про статус викладацьких кадрів вищих навчальних закладів”, прийняту Генеральною конференцією ЮНЕСКО у листопаді 1997 року [6]. Тут, зокрема, зазначено про права викладачів на викладання і проведення наукових досліджень без будь-яких заборон і зовнішнього втручання, їхню провідну роль у розробці навчальних планів і програм, порушено питання про необхідність забезпечення правового захисту інтелектуальної власності викладацьких кадрів, створення умов для поширення результатів наукової роботи та ін. Водночас акцентовано, що свою діяльність викладачі повинні будувати із дотриманням прийнятих професійних принципів (професійна відповідальність й інтелектуальна вимогливість) відповідно до норм і методів викладання.

У контексті розгляду цієї проблеми не можна обминути подію, яка на багато років визначила вектор освітніх реформ у галузі вищої освіти, а саме підписання у червні 1999 року Болонської декларації – стратегічного документа, спрямованого на створення відкритого європейського освітнього і наукового простору, відповідно до якого діяли б єдині умови визнання дипломів про освіту, працевлаштування та мобільності студентів та викладачів. Болонський проект народився не на чистому аркуші, в його основі лежать багаторічні прагнення європейської спільноти зробити європейську освіту привабливою і конкурентоспроможною в сучасному глобалізаційному світі, забезпечити її глибинними демократичними процесами, вповні реалізувати механізми забезпечення академічних свобод. Важливо, що Україна, підписавши у червні 2005 р. Болонську декларацію, взяла на себе зобов'язання виконувати головні її положення, що в кінцевому

підсумку повинно докорінно змінити вищу вітчизняну систему вищої освіти, сприяти покращенню якості підготовки фахівців.

Загалом проблема захисту академічних свобод, автономічних прав сьогодні настільки є актуальною, що у багатьох країнах світу (Німеччина, Італія, Іспанія, Греція, Японія та ін.) ці питання знайшли конституційне і законодавче закріплення [5].

Отже, у системі цінностей вищої освіти академічні свободи посідають чільне місце, аксіоматично стверджується, що освіта, як визначальна галузь сучасного інноваційного суспільства, зможе зреалізувати свої функції лише у разі цілковитого дотримання і забезпечення прав і свобод членами академічної спільноти.

-
1. Автономія, академічна свобода і суспільна відповідальність університету в новому соціо-культурному та економічному контексті. Львів, 2001.
 2. *Вільгельм фон Гумбольдт*. Про внутрішню і зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні // *Ідея Університету*. Антологія / Упор.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська. Львів, 2002.
 3. *Корсак К. В., Ластовченко О. І.* Вища освіта і Болонський процес: Навч. посіб. К., 2007.
 4. *Ладыжцец Н.* Философия и практика университетского образования. Ижевск, 2004.
 5. *Образовательное законодательство и образовательные системы зарубежных стран* / Под ред. проф. А. Козырина. М., 2007
 6. Рекомендация о статусе преподавательских кадров высших учебных заведений, принятая Генеральной конференцией на 29-й сессии, Париж, 21 октября–12 ноября 1997 г. Париж, 1998.
 7. *Фиатиев Б.* Образовательные стандарты, автономия высшей школы, академические свободы. М., 2007

**ACADEMIC FREEDOMS IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION
VALUES: EVOLUTION AND EXISTING CONDITIONS****Dmytro Hertsyuk***Ivan Franko National University of L'viv
Doroshenko Str., 41, UA – 79000 L'viv, Ukraine*

The article considers the essence of the term “academic freedom”, analyses the development stages of academic freedom in the evolution of University education. It lays the focus on the contents of the basic documents that determine the approaches and criteria of rights and freedoms of the academic community members.

Key words: autonomy, freedom of teaching, higher school teacher, student, scientific work, right of choice, concept of responsibility.

**АКАДЕМИЧЕСКИЕ СВОБОДЫ В СИСТЕМЕ ЦЕННОСТЕЙ
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ:
ЭВОЛЮЦИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ****Дмитрий Герцюк***Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул.Дорошенко, 41, 79000 Львов, Украина*

Рассмотрена сущность понятия “академическая свобода”, проанализированы этапы развития идеи академической свободы в эволюции университетского образования. Акцентировано внимание на содержании главных документов, которые определяют подходы и критерии прав и свобод членов академического сообщества.

Ключевые слова: автономия, свобода преподавания, преподаватель, студент, научная деятельность, право выбора, концепция ответственности.

Стаття надійшла до редколегії 11.06.2008

Прийнята до друку 09.10.2008